

Mikulová, Marcela

**Pražská Všeslovenská výstava v slovenskom "osvietenom" cestopise :
(Terézia Vansová: Pani Georgiadesová na cestách)**

In: *Literární historiografie a česko-slovenské vztahy*. Pospíšil, Ivo (editor); Zelenková, Anna (editor). V Tribunu EU vyd. 1. Brno: Tribun EU, 2011, pp. 63-70

ISBN 978-80-7399-769-4

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/134230>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Pražská Všeslovanská výstava v slovenskom „osvietenom“ cestopise

(Terézia Vansová: Pani Georgiadesová na cestách)

MARCELA MIKULOVÁ (BRATISLAVA)

Kľúčové slová: Terézia Vansová, cestopis, Praha, vlastenci, národné obrozenie, zmena diskurzu

Abstrakt:

Cestopis Terézie Vansovej Pani Georgiadesová na cestách (1896–1897) je originálnym záznamom návštevy slovenských vlastencov na Vše-slovanskej výstave v Prahe, konanej v roku 1895. Praha bola v tej dobe miestom čerpania podnetov pre slovanskú spoluprácu. V období maďarizácie si autorka veľmi váži bratskú českú empatiu a kladie ťažisko rozprávanie na výchovu k národnému cíteniu. Cestopis obsahuje aj podrobné opisovanie exponátov výstavy i atmosféry tohto veľkolepého podujatia. Výstava reprezentovala semiotizovaný svet, kde sa Slováci videli z odstu-pu na maketách, a tak bola táto cesta zároveň alegorickou cestou k ich seba-poznaniu.

Key words: Theresa Vansová, travelogue, Prague, patriots, national revival, change of discourse

Abstract:

The travelogue of Theresa Vansová – „Mrs Georgiades on the road“ (1896–1897) is the original record of the Slovak patriots’ visit to the panslavic Exhibition in Prague, held in 1895. During this period, Prague was seen as the centre of impetus of a thriving Slavic cooperation. The author appreciates the Czechs’ fraternal empathy of Slovakia during Slovakia’s period of Hungarianisation and puts the focus of the story on the education of national aspirations. The Travelogue also contains a detailed description of the exhibits and of the atmosphere of this spectacular event. The exhibition represented a symbolic world, where the Slovaks could see

themselves from a distance on maquettes, and so this trip was also an allegorical path to their self-recognition.

Rozhodnutie Terézie Vansovej napísať cestopis po navštívení Vše-slovenskej národopisnej výstavy v Prahe v roku 1895 bolo podmienené viacerými okolnosťami. Hoci sa tomuto žánru dovtedy vo svojej tvorbe nevenovala, pochvalu od Eleny Maróthy-Šoltésovej si vyslúžila už pri jeho uverejňovaní v Slovenských pohľadoch¹: „*Cestopis pani Georgiadesovej čítam s veľkým záujmom. Po dva ráz si ho prečítujem. Obdivujem Ťa, že tak všetko pamätáš, a nebadala som, že by si si bola zápisky robila. Podávaš ľahko, milo, žartovne, človek sa všade fajn nájde na ceste s Tebou. A pritom na vážne veci nezabúdaš. Skutočne som rada, že tento cestopis skrsol, lebo u nás dosť nič sa o tej výstave nenapísalo, a tá toho veruže viac zasluhuje, než terajšia milenárna tu.*“²

Zo spontánnej reakcie Šoltésovej vysvitá, že aj ona sa výstavy zúčastnila, vie teda prečítaný text verifikovať skutočnosťou, cíti v ňom zároveň aj presah do vážnych tém, čo oceňuje – Vansovej modalitu kombinovania „odľahčeného“ písania o pražských zážitkoch s „vážnymi“ (rozumej národnými) témami zjavne považuje za produktívnu. Vyzdvihnutie zmyslu pre humorný opis situácií patrí medzi dôležité charakteristiky Vansovej prístupu k realite. Z. Klátik³ zdôrazňuje, že v cestopise nie je primárne dôležité geograficko-priestorové napätie, ale predovšetkým napätie kultúrno-civilizačné. Práve rozdielnosť kultúrnych a civilizačných pólov medzi domovskou krajinou cestovateľa a novým úsekom objektívneho sveta vytvára základný predpoklad cestovania ako intelektuálnej aktivity. Tu sa však vynára zraniteľné miesto Vansovej cestopisu – jej odvaha písať tento cestopis „za seba“, ako si to úzus žánru vyžaduje, nie je dostatočne silná, a tak poveruje opisovaním pestrých zážitkov Slovákov v Prahe rozprávačku Johanku Georgiadesovú, obyčajnú a prostorekú ženu.

Cestopis Terézie Vansovej *Pani Georgiadesová na cestách s podnadpisom Veselý cestopis do Prahy na národopisnú výstavu* svojou témou i zameraním akoby opakoval základné gesto (pravda, už v inej modalite) cestopisu Jozefa Miloslava Hurbana *Cesta Slováka k bratrům slavenským na Moravě a v Čechách* (1839). Hoci je Hurbanov cestopis zameraný na

¹ Cestopis T. Vansovej vychádzal na pokračovanie v Slovenských pohľadoch v rokoch 1896–1897.

² VALEHRACHOVÁ-MATULAYOVÁ, Margita: *Z korešpondencie E. M. Šoltésovej* (Pokračovanie). Slovenská literatúra, 2, 1955, č. 4, s. 49–497.

³ KLÁTIK, Zlatko: *Vývin slovenského cestopisu*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968, s. 23.

súčasnosť, je svojou reprezentáciou vysokej národnej a slovanskej idey naviazaný ešte na osvietené typy cestopisov. Nezvolil si romantické putovanie do neznáma, ale orientuje sa na vtedy najrozvinutejší slovanský národ – Čechov. Do Čiech a hlavne do Prahy sa chodili čerpať podnety pre slovanskú spoluprácu, chodilo sa spoznávať českých vlastencov, bohaté kultúrne pamiatky, inšpirovať sa v národnobuditeľských aktivitách. Cestovanie po Slovensku i po najbližších slovanských krajoch plnilo u našich romantikov tiež informatívnu a koordinačno-organizačnú funkciu v rámci národnobuditeľského poslania a je symptomatické, že Vansová po polstoročí píše *Pani Georgiadesovú na cestách* vlastne z podobných pohnutí – národno-emancipačná situácia sa pre Slovákov nezlepšila, po zatvorení Matice slovenskej a slovanských gymnázií sa ešte zhoršovala, preto bola morálna podpora Slovákov od českých vlastencov s nadšením vítaná.

Všeobecne predstavuje cestopis typ prózy s otvorenou štruktúrou, schopnou absorbovať rôzne autorské aspekty, modalít, ba i experimenty, rozprávačskú uvoľnenosť a prirodzenosť – a práve tieto jeho vlastnosti bezpochyby Vansovú zaujali a rozhodli o budúcom tvare jej referovania o zážitkoch z Čiech. Voľbu svojej rozprávačky zdôvodňuje v predhovore ku knihe pod názvom *Miesto predmluvy*⁴, z ktorého je tiež jasné, že autorke nejde len o svár „idealizmu“ (romantizmu) a realizmu. Máme tu pred sebou oveľa širší okruh nastolených tém: vzťah jazyka a čitateľa, vzťah občana k svojmu národu, k iným národom i problém modalít a umeleckej transformácie národnoreprezentatívnych znakov. Už z týchto okruhov je jasné, že ambície, ktorými Vansová „poverila“ svoj „veselý cestopis“, neboli malé. Vansová so zjavnými sympatiami prijíma aj fragmentárnu diskurzívnu stratégiu, súvisiacu s cestopisom, ktorá úzko súvisí s rozpadom veľkej epickej formy na konci 19. storočia.

V prvej kapitole „pražského“ cestopisu, ktorá je už rozprávaná personálnou rozprávačkou Johankou, sa dozvedáme, že „*našou národnou povinnosťou je teraz ísť do Prahy, zohriať svoje duše tam na spoločnom ohnisku, zaniest' časť nášho oduševnenia a doniesť nové nadchnutie so sebou*“ (s. 11). Tieto zdanlivo nadnesené slová sa dajú pochopiť ako prirodzený prejav vlastenectva, keď si uvedomíme, že práve mestečko Tisovec, odkiaľ celá výprava Slovákov do Prahy cestovala⁵, malo v tomto období akýsi výnimočný status. Tisovec bol po zatvorení revúckeho gymnázia strediskom slovenského národného pohybu na Gemeri, Tisovča-

⁴ Citujem podľa prvého knižného vydania cestopisu *Pani Georgiadesová na cestách*, vydaného u nakladateľa L. Mazáča v Prahe v roku 1930.

⁵ Vansovci bývali v susediacej Píle.

nia si dokázali vypestovať istú kultúrnu autonómnosť voči Martinu a aktívne sa tu pestovala česko-slovenská vzájomnosť.

Pokiaľ ide o samotnú cestu do Prahy, tá nebola výnimočnou udalosťou len pre Tisovčanov či Slovákov. Bola naplnením národnej túžby a povinnosti aj pre vlastencov z českého vidieka, ako uvádza v štúdii *Prostory výchovy* Z. Hrbata: „*Součástí příběhů venkovských obrozenců bývá cesta do Prahy. V jejich pražských zážitcích se spojuje, kříží a konfrontuje několik významů. Praha je pro venkovany z mnoha důvodů sanctum: (...) Praha je obecně prostorem, jenž inspiruje a posiluje sebevědomí buditelů (krása historických částí probouzí reminiscence na slavnou historii Čechů), vlastenecké dění v soudobé Praze bývá příležitostí k jejich setkání se slavnými představiteli obrození.*“⁶ I pre Slovákov táto cesta napĺňala podobné očakávania, ba je aj akosi alegorizovanou púťou „do Mekky“ práve v období neustáleho ohrozovania našej národnej existencie maďarizáciou. Vlastenecko-poznávací zámer a ušľachtilé emocionálne očakávania dodávajú ceste do Prahy „vysoký“, slávnostný a výnimočný ráz, ktorý autorka na mnohých miestach textu prostredníctvom nadnesených komentárov svojej rozprávačky mierne ironizuje, pretože si uvedomuje možné umelecké riziká páťosu, málo kompatibilného s vecným žánrom cestopisu.

Pani Georgiadesová na cestách má v kontexte slovenskej literatúry konca 19. storočia teda oveľa významnejšie postavenie, než by sa vzhľadom na žáner dalo očakávať. Uprednostnenie práve tohto žánru autorky pomohlo uvoľniť sa od dobových tematických a jazykových konvencií: z cestopisu sa stal žánrovo hybridný, prechodný text, v ktorom do dokumentárnej cestopisnej prózy prenikajú úvahové pasáže, historické digresie, dialógy, humorné scény a najmä charakteristický jazykový prejav fiktívnej rozprávačky, využívajúcej hovorový nemecko-slovenský dialekt. To všetko ešte signalizuje Vansovej pripútanie k beletristickej próze, ale zároveň i snahu o prekonanie jej štruktúry. Subjektívny aspekt Johanky s jej objaviteľsko-naivným reprodukováním zažitého a objektívna faktografická a historická vrstva textu sa navzájom prelínajú. Na misiu Slovákov spoznať bratský národ autorka čitateľov postupne pripravuje počas cesty vlakom páťosom úvah o nesvornosti, ktorú vždy využije nepriateľ, ale aj zamyslením o slobode ako najväčšej hodnote. Povznášajúce pocity a nečakané prejavy náklonnosti, ktoré zažili slovenskí cestovatelia na viacerých českých stanicích, kde boli mimoriadne srdečne pozdravovaní, si o to viac vážili. Českí vlastenci im hádzali ruže do okien vlaku a keby sme nevedeli, že Vansová opisuje realitu v tomto texte veľmi verne, mohli by sme tieto scény vnímať ako prehnanú idealizáciu. Priateľské gestá však

⁶ HRBATA, Zdeněk: *Prostory výchovy*. In: HODROVÁ, Daniela a kolektiv: *Poetika míst. Kapitoly z literární tematologie*. Praha, H&H 1997, s. 80.

v tomto, pre Slovákov národne bolestivom období „lahodili uboleným srdciam“: „*Nám ruže! Veď doma nám stelú trnie a hložinu! Pichajú nás bodiakmi a pestujú žihľavu potupy a opovrzenia pre nás a náš podrost. Tým milšie a vzácnejšie sú nám tieto kvety*“ (s. 96). Veľké zvitanie a obed v Meštianskej besede ich napokon čakalo aj v samotnej Prahe. Citovo exponované chvíle týchto stretnutí Vansová zmierňuje „nemiestnym“ správaním sa samotnej rozprávačky, ktorá sa nevie prirodzene pohybovať v meštianskych vlasteneckých kruhoch.

Ťažisko Vansovej cestopisu však samozrejme tvorí rozprávanie o dojmoch zo Vseslovanskej výstavy, podrobné opisovanie mnohých exponátov i celkovej atmosféry tohto veľkolepého podujatia. Pri vchode do národopisného paláca, kde bola výstava umiestnená, návštevníkov vitala svätováclavská koruna zo živých kvetov – tento pompézny vstup predznamenával, čo môžu návštevníci očakávať. Dojmy už zo samej modernej stavby paláca boli ohromujúce a vyrovnali sa vstúpeniu do chrámu. Všade sa dala obdivovať „*rozmanitosť, krása a bohatstvo*“. K výnimočnosti prvého dojmu iste prispelo aj privítanie riaditeľom národného divadla v stĺpovom pavilóne s červeným baldachýnom. Výstava svojou rozsiahlosťou návštevníkov až zaskočila: „*Čo aký geniálny opis kulhal by za skutočnosťou,*“ píše nadšená Johanka. Veľkoleposť ju opantáva a neustále ju usúvzťažňuje s malosťou u nás doma: „*Naučená vidieť všetko, čo je naše, v rámci úzkom a otočené chudobou i krivdami storakými, zakusujúc na každom kroku nepriateľstvo, a nielen to, i zápasiac s biedou (...), nemôžem pri tomto tu bohatstve nepomyslieť na to, čo je doma*“ (s. 117). Idealizovaný obraz skutočnosti a histórie autorka uzemňuje vecnými detailami z „autentickej“ reality, ktoré akoby chceli garantovať objektivitu prezentovaného.

Návštevníčky zo Slovenska sa zaujímajú o výšivky a idúc k nim, objavujú „*oddiel pre uhorské Slovensko. (...) Umiestnené je hneď vľavo od vchodu do siene; ako všetky krajové oddiely tiahnu sa pozdĺž stien a oblokov*“ (s. 118). Slovensko je zaradené na perifériu – „*vedľa stien*“, tak ako rozličné kraje Čiech, Moravy a Sliezska. V zmenšeninách sú tu „*obydlia ľudu s náradím*“, ba aj „*nápadne verne napodobené postavy ľudské*“. Obdivujú výbornú inštaláciu výstavy, presne vybraté predmety – autorka sa páčia zmenšeniny „*všetkého najdôležitejšieho*“. Vansová ako skúsená folkloristka a zberateľka ústami Johanky oceňuje i zvykoslovnú sieň, v ktorej sú kroje, zvyky ľudu, hry, folklórne výjavy, kraslice, výšivky, medovníky, literárne pamiatky, detské hračky – vedela, čo si má všimnúť, a prezrádza to aj jej zmysel pre ocenenie ľudovej harmónie odevu, prostredia, či spotrebných predmetov. Celý tento semiotizovaný svet, všetky tieto predmety mali pre Slovákov v čase maďarského útlaku sebaoptvr-

dzujúci význam. Veristická podoba pritom paradoxne umocňovala aj v prítomných bizarný dojem umelosti reprezentovaného sveta. Prijímali ho však v pozitívnom rozporení, hoci s vedomím, že sú to len kulisy, modely, figúry, makety – teda synekdochy, reprezentujúce známy, či pomaly zanikajúci svet.

Výstava tak predstavila až prekvapujúco komplexný svet slovanských zoskupení, žijúcich na území Čiech, Moravy a Slovenska; zvláštnym zážitkom však bola pre všetkých aj Osada amerického Čecha – moderne zariadená domácnosť s elektrinou, kúpeľňou a spálňami. Od oddelenia antropológie s lebkami zločincov, cirkevného oddelenia, oddelenia obchodu sa čitateľ má možnosť premiestniť až do skanzenu valašskej dediny so salašmi, ovcami, celými gazdovstvami do detailov prenesenými zo svojho prostredia a znovu postavenými na výstave, kde rozprávačke k úplnej vernosti zážitku chýba už len typické dedinské blato. Vansovej text v týchto pasážach plní opäť oveľa komplexnejšiu funkciu, než by bolo opísanie samotnej cesty – zanecháva nám podrobný dokument z veľkolepej akcie európskeho významu, ktorú takto sprostredkovala tým, ktorí sa na ňu nedostali.

Kým Národopisný palác predstavoval minulosť, Priemyselný palác reprezentuje súčasnosť: „Všetko, čo priemysel vytvoril najkrajšieho, tu zhromaždené nachodíme“ (s. 155), píše Johanka. „Ručné práce, bielizeň, šatstvo, porcelán, sklo, náradie, obrazy“, „koče, remenárske výrobky, hodiny, fotografie, knihy“, to všetko udivovalo Tisovčanov, ktorí večer po celodennej únave skončili v Slovenskej krčme, oficiálne nazvanej Čárda (!). Po večeri bol koncert, zábava, slávnostné reči, no Johanka ľutuje, že sa nedostali do českých domácností a nezbližili sa väčšmi s českými ženami. Samotnej Prahe, opisom jej divadiel, Žofína, Hradu, Malej Strany atď., je v cestopise venovaný veľký priestor, pričom v týchto pasážach už autorka „hovorí“ Johankinými ústami bez snahy o nejakú „nižšiu“ štylizáciu a zavesvátene rozpráva o mnohých historických pamiatkach. Spomínaným večerom s divadelným predstavením a stretnutím s českými priateľmi kulminovalo upevňovanie česko-slovenskej vzájomnosti. Všetci cítili, že priateľské empatie im dali niečo výnimočné – nádej, dúfanie, že ako národ nezahynú, „*keď dostal prekonali sme pohromy, aké valili sa na nás od rokov*“ (...) *U nás samých je možnosť jestvovať ako národ, len chcieť treba a spájať, nie trhať a deliť*“ (s. 224).

Rozprávačka i napriek výhradám voči jej umeleckej konzistentnosti reprezentuje autorkin zámer: je z viacerých aspektov mediátorom, ktorý presúva ťažisko z oblasti autenticko-dokumentárnej, pre cestopis typickej, do sféry fikcie. V jej replike o „*národnej povinnosti*“ ísť do Prahy však možno cítiť aj mierne ironické vyhranenie sa voči predchádzajúcim „vlastneckým“ cestopisom. Vansová mala ambíciu získať si čitateľov a najmä

čitateľky z nižšej meštianskej vrstvy a z ľudu, čo zároveň korešpondovalo s hľadáním hodnôt národného života v matičnom období medzi obyčajnými ľuďmi; a práve k takým patrí Johanka, ktorú cesta do Prahy „osvietí“, dá jej možnosť prijať za svoju „národnú myšlienku“, ku ktorej bola dovtedy viac-menej ľahostajná. Na tejto rovine sa premieta predstava autorky o ceste jednoduchého človeka k národnému prebudeniu.

Svoju rozprávačku teda autorka zaťažila úlohami, ktoré nemohla zvládnuť – aj preto sa na niektorých miestach vyznačuje pôvabom „nekompetentnosti“ s provokatívno-naivným hodnotením vecí, inde sa zase prejavuje ako erudovaný „zasvätený“. Z tejto „nehody“ „vysokého cieľa“ národnej misie a jeho „nízkeho“ podania sa však na viacerých miestach textu podarilo autorky vyťažiť komický účinok. Priestor pre vtipný nápad – zabávať sa na vlastných chybách bez znesväcovania národa, ktorý je v ohrození, Vansovej poskytujú výstavné makety reprezentácie „slovenskosti“, teda semiotizácia, ktorú využíva ako jeho zástupný obraz. Vo výslednom efekte napokon pozorujeme, že to, čo sa zdalo byť autorkinou snahou o približovanie sa k realite, je vlastne polemikou s jej dovtedajším zobrazovaním, a tú autorka prezentuje najmä zdôrazňovaním znakovosti (na čo téma výstavy poskytuje ideálne podmienky). Epická neistota rozprávačky dotuje text vnútornou iróniou a Vansovej akceptovanie jej obmedzeného horizontu je zrejme autorkinou odzvou na dobovo obľúbeného vševedúceho rozprávača.

Zjednodušene by sa dalo povedať, že cestopis *Pani Georgiadesová na cestách* je aj nepriamou, útržkovitou správou o maďarizácii na Slovensku – o čo väčší tlak maďarizácie cestujúci Slováci zažívali doma, o to viac si vážili bratské sympatie Čechov. Pri skúmaní obrodeneckej kultúry V. Macura zdôrazňuje jej synkretizmus – nerozčlenenosť do jednotlivých samostatných sfér.⁷ Pripodobňuje ju k mýtu, ktorý má tendenciu vidieť svet v jeho komplexnosti, ako celok, ale zároveň táto kultúra má snahu vidieť samu seba ako súčasť sveta. Práve takýto obraz Čechov a Slovákov – v kocke, ale zároveň z odstupu – mali možnosť zažívať návštevníci všeslovenskej výstavy v Prahe. Sakralizácia vlastenectva, ktorú intenzívne cítim z takmer každej strany cestopisu, má u Vansovej svoje hlboké opodstatnenie: veď vlastenecká práca v období návštevy Prahy bola nielen symbolom obete, ona bola obeťou aj v skutočnosti. Skúsenosti Čechov s Nemcami boli do istej miery analogické s maďarským utláčaním Slovákov, preto bolo treba na oboch stranách zaujať obranné stratégie – akokoľvek sa mohli javiť ako anachronické. Výstava prichádzala práve do takejto situácie oboch národov ako posila ohrozovanej slovenskej kultúry. Ponúka

⁷ MACURA, Vladimír: *Znamení zrodu*. Praha, Československý spisovateľ 1983, s. 90.

síce jej umelý a zidealizovaný obraz (vlastenecké kulisy), no mystifikácia sa nestáva prvý raz súčasťou vlasteneckej agitácie. Analógiou, predobrazom všeslovanskej výstavy, ktorá mala byť akousi encyklopédiou Slovanov, bol Amerlingov projekt Budče. I budova Budče sa mala stať akousi „živou encyklopédiou“⁸ ľudskej kultúry, „všemúzeum“, modelom slovanského sveta; výstava i Budeč mali byť reprodukciou sveta v malom, obe mali okrem poznávacej a reprezentatívnej funkcie i výraznú výchovnú funkciu. Napriek tomu je pražská výstava už odrazom moderného ponímania národnosti, vychádza z posledných výskumov a zbavuje folklór mýtizácie v prospech národno-reprezentatívnych funkcií.

Cestopis Terézie Vansovej si tak, ako je to vpísané v kóde tohto žánru, zachováva svoju „dvojakosť“: zaznamenáva informácie o objektívnom svete, ale zároveň je správou o „vnútornom priestore cestovateľa“.⁹ Takáto „vnútorná správa“ autorky, ktorú cítiť z celej štruktúry textu – z priamych prehovorov Johanky, ďalších postáv, ale aj zo spôsobu podania celej cesty do Prahy, robí z *Pani Georgiadesovej na cestách* obrodenecký útvar nielen témou, ale aj svojou podstatou, cieľom. Cesta do Prahy nesie zároveň znaky iniciačného putovania: avizuje premenu autorkinho umeleckého diskurzu a nepriamo tak podáva obraz o jej osobnostnom a umeleckom vyzretí. Tento cestopis v ťažkej dobe pre národ kladie ťažisko na bratskú slovanskú empatiu, na výchovu k národnému cíteniu a svojou odvážne použitou civilnou slovenčinou reprezentuje možný model rozvíjania národnej kultúry, ktorý autorka považovala za reálne zvládnuteľný. Cesta do Prahy, na ktorej sa zrazu Slováci videli na makete ako malý ostrovček vo svete Slovanov, tak bola aj povzbudzujúcou alegorickou cestou k poznaniu samých seba z odstupu – a to bolo to najdôležitejšie osvietenie.

⁸ Tamže, s. 111.

⁹ KLÁTIK, Zlatko: *Vývin slovenského cestopisu*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968, s. 42.